

Klasik Dönem Belâgat Muhtasarlari: Telif Sebepleri ve Özgünlük Problemi

Classical Abridgments in Arabic Rhetoric: Motivations for Their Composition and the Problem of Originality

Yazar Bilgisi Author Information

Evren TORBALI

Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Burdur, Türkiye
Asst. Prof., Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Burdur, Türkiye
etorbali@mehmetakif.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-9809-8960

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1722907
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
19 Haziran/June 2025	30 Kasım/November 2025

Öz

Bu çalışma, klasik İslâm ilim geleneğinde önemli bir yere sahip olan belâgat muhtasarlarını konu edinmekte ve bu eserlerin yalnızca özetleme ve sadeleştirme amacıyla değil, aynı zamanda özgün ilmî, metodolojik ve pedagojik saiklerle kaleme alındığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatürde özellikle 13. ve 19. yüzyıllar arasında telif edilen bu tür metinler, çoğu zaman özgünlükten yoksun, mevcut bilgiyi tekrar eden derlemeler olarak değerlendirilmiş; Şevkî Dayf gibi araştırmacılar, bu dönemi ilmî yaratıcılıktan uzak bir “durgunluk” evresi olarak nitelendirmiştir. Ancak bu genellemeler, muhtasar türü metinlerin işlevi, yapısı ve ilmî katkısı açısından bütüncül bir değerlendirme sunmaktan uzaktır.

Bu yönüyle çalışma, klasik belâgat literatürünün özgünlüğüne dair tartışmalara yeni bir bakış kazandırmakta; muhtasarların ilmî üretim, öğretim yöntemi ve disiplinlerarası etkileşim açısından taşıdığı değeri yeniden değerlendirmeyi hedeflemektedir. Böylelikle çalışma, modern dönemde sıklıkla “özetleme” faaliyetiyle sınırlandırılan ihtisâr anlayışının, klasik dönemde aslında çok boyutlu bir ilmî üretim biçimi olarak işlev gördüğünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Araştırmanın temel problemi, belâgat muhtasarlarının gerçekten özgün bir ilmî değer taşıyıp taşımadığıdır. Bu amaçla Cürcânî, Sekkâkî ve Kazvînî gibi önde gelen belâgat âlimlerinin eserlerine yazılmış muhtasarların mukaddimleri esas alınmış; inceleme süreci, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğiyle yürütülmüştür. Metinler, belâgat ilmine özgü klasik kavramlar ile muhtasarların tertîb, tehzîb ve ihtisâr gibi yapısal ilkeleri dikkate alınarak sistematik biçimde analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular, bu muhtasarların yalnızca özetleyen metinler olmadığını; aksine haşiv, ta’kîd, tatvîl ve ihlâl gibi anlatım kusurlarını gidererek metinleri daha açık, özlü ve öğretici hâle getirmeyi hedeflediklerini göstermektedir. Müelliflerin tertîb, tehzîb, tahrîr ve tecrîd gibi yöntemlerle metin düzeni sağladıkları; cem‘, ziyâde, damm ve idâfe teknikleriyle içerik zenginliği oluşturdukları belirlenmiştir. Ayrıca teshîl, takrîb ve izâh gibi pedagojik amaçlarla metinlerin öğrenci ve müderrisler açısından daha erişilebilir hâle getirildiği tespit edilmiştir. Böylece ihtisâr geleneği, yalnızca kısaltma değil; aynı zamanda anlamı yoğunlaştırma, öğretimi kolaylaştırma ve bilgiyi yeniden yapılandırma süreci olarak belirlenmektedir.

Sonuç olarak, elde edilen veriler, belâgat muhtasarlarının yalnızca bireysel telif tercihleriyle sınırlı kalmadığını; aksine dönemin ilmî ihtiyaçlarına, pedagojik beklentilerine ve kurumsal şartlarına yanıt veren çok yönlü yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserlerde yer alan telhîs, ihtisâr, iktisâr, tehzîb, tenkîh, tecrîd, tahrîr, zabt ve temhîs gibi kavramlar, farklı yöntemsel yaklaşımları ve ilmî amaçları temsil etmektedir. Bu çeşitlilik, ihtisâr faaliyetini yalnızca özetleme faaliyeti olmaktan çıkararak; metnin yeniden inşası, anlamın yoğunlaştırılması ve bilginin dönüştürülmesi süreçlerini kapsayan

dinamik bir ilmî üretim alanı hâline getirmektedir. Dolayısıyla belâgat muhtasarlarının özgünlükten yoksun olduğu yönündeki indirgemeci eleştiriler geçerliliğini yitirmekte; bu eserlerin çok yönlü yapısı, metodolojik derinliği ve pedagojik işleviyle klasik İslâm düşünce tarihinde özgün bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ihtisâr geleneğinin hadis, fıkıh ve tefsir gibi diğer İslâmî disiplinlerdeki özetleme pratikleriyle yöntemsel ve işlevsel açıdan örtüştüğü görülmekte; bu durum, klasik dönemden modern döneme uzanan epistemik ve pedagojik evrimin bütüncül biçimde anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, Belâgat Literatürü, İhtisâr Geleneği, Muhtasar, Özgünlük Problemi, İslam Düşünce Tarihi.

Abstract

This study investigates abridged manuals (mukhtaşarât) that occupy a prominent position in the classical Islamic intellectual tradition, arguing that these works were not composed merely for the sake of condensation or simplification but were driven by distinct scholarly, methodological, and pedagogical rationales. The literature—particularly works produced between the thirteenth and nineteenth centuries—has frequently portrayed such texts as derivative compilations lacking originality, and scholars such as Shawqī Dayf described this era as a period of intellectual “stagnation”. However, such assessments overlook the complex functions, internal dynamics, and epistemic contributions of the abridgment tradition.

Against this backdrop, the present study offers a renewed perspective on debates over originality within the classical balāgha corpora and reassesses the intellectual, didactic, and interdisciplinary value of abridged works. It argues that the modern tendency to reduce ikhtişâr to mere summarization obscures the reality that it functioned as a multi-layered and generative mode of knowledge production in the classical period.

The research addresses a central question: do balāgha abridgments possess substantive scholarly originality? Employing qualitative document analysis to explore this, the study analyses the prefaces of abridgments written on the works of major rhetoricians—such as ‘Abd al-Qāhir al-Jurjānī, al-Sakkākī, and al-Qazwīnī. The texts are examined using classical rhetorical terminology and the structural principles governing mukhtaşar composition, including tartīb, tahdhīb, and ikhtişâr.

The findings indicate that these abridgments were not simply attempts to shorten earlier works. Rather, they sought not only to eliminate rhetorical deficiencies—such as ḥashw, ta’qīd, taṭwīl, and iḥlāl—but also to render the material clearer, more succinct, and pedagogically more effective. Authors employed techniques such as tartīb, tahdhīb, taḥrīr, and tajrīd to refine textual structure, while using jam’, ziyāda, ḍamm, and idāfa to enrich conceptual content. Pedagogical strategies such as tashīl, taqrīb, and idāḥ further

enhanced accessibility for students and instructors. Consequently, the abridgment tradition emerges as a process not of simple reduction but of semantic intensification, pedagogical optimization, and epistemic reorganization.

Ultimately, the study demonstrates that balâgha abridgments were not products of individual authorial convenience but multifaceted responses to the intellectual demands, pedagogical expectations, and institutional conditions of their time. The conceptual vocabulary found in these works—talkhîş, ikhtişâr, iqtîşâr, tahdhîb, tanqîh, tajrîd, taḥrîr, ḍabt, and tamhîş—reflects diverse methodological orientations and scholarly objectives. This diversity transforms ikhtişâr from a reductive practice into a dynamic field of intellectual activity involving textual reconstruction, semantic condensation, and the transformation of knowledge. As a result, reductionist critiques that dismiss abridgments as unoriginal lose their explanatory force. Moreover, the present study shows that the ikhtişâr tradition aligns methodologically and functionally with summarization practices in other Islamic disciplines—such as ḥadîth, fiqh, and tafsîr—thereby contributing to a more integrated understanding of epistemic and pedagogical developments from the classical to the modern period.

Keywords: Arabic Rhetoric (Balâgha), Classical Rhetorical Literature, Abridgment Tradition (Ikhtişâr), Mukhtaşar Manuals, Originality Debate, Islamic Intellectual History.

Giriş

İslamî ilimlerin birçok sahasında olduğu gibi belâgat ilminde de tarihsel bir tekâmül süreci yaşanmış ve farklı seviyelerdeki muhataplar için çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Belâgat literatürü, kapsam ve ayrıntı düzeyi bakımından üç ana gruba ayrılmaktadır: muhtasar (kısa), mütevassıt (orta) ve mebsût (geniş) eserler.¹

Arap dili ve belâgati sahasında erken dönemde Câhiz (öl. 255/869),² İbnü'l-Mu'tez (öl. 296/908), Rummânî (öl. 384/994), Hattâbî (öl. 388/998) ve Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025)³ gibi isimler temel katkılarda bulunmuş; bu birikim, Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) *Esrârü'l-belâga ve Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserleriyle sistematik bir çerçeveye kavuşmuştur.⁴ Bu gelişimin ardından belâgat ilmi, giderek

¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/38.

² Câhiz, belâgat literatüründe mecâzî hakikatin karşıtı olarak kullanan ilk isimlerden biridir. Bu yönüyle belâgat terimlerinin kavramsallaşma sürecine öncülük etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Çöklü, "Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlü Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği", (10 Ocak 2023), 424.

³ Kâdî Abdülcebbâr, şer'î ve lugavî hakikat kavramlarını sistematik biçimde ayıran ve bu konuda ilk teorik temellendirmeleri yapan isimlerden biridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Çöklü, "Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Haziran 2023), 261-270.

⁴ Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdülvehhâb el-Hazrecî Zencânî, *Mi'yârü'n-nüzzâr fî 'ulûmi'l-eş'âr*, thk. Muhammed Ali Rızk el-Hafâcî (Kahire: Dâru'l- Maârif, 1991), 1/4; İsmail Durmuş, "Meânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 205; Ebû Muhammed

özetleme ve kolaylaştırmaya⁵ dayalı ihtisâr faaliyetleriyle yön değiştirmiştir. Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Cürçânî'nin metinlerini *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* adlı eseriyle özetlemiş; İbnü'z-Zemlekânî (öl. 651/1253) ise *et-Tibyân fî 'ilmü'l-beyân*⁶ ile bu gelenek içinde yer almıştır. Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin (öl. 629/1231) *Kavânînü'l-Belâğa* adlı çalışması ise günümüze ulaşmamıştır.⁷

İhtisâr faaliyetlerinin belirgin biçimde yoğunlaştığı temel kaynak ise Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-ülûm* adlı eseridir. Özellikle me'ânî ve beyân ilimlerini içeren üçüncü bölüm, sonraki dönemlerde birçok âlimin muhtasar yazımına zemin teşkil etmiştir. Bu çerçevede Bedruddîn b. Mâlik'in (öl. 686/1286) *el-Misbâh*, Kazvî'nin (öl. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh* ve Adudüddîn el-Îcî'nin (öl. 756/1355) *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye* adlı muhtasarlari, temel eserler olarak kabul edilmiştir. Kazvî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eseri, belâgat literatüründe temel referans metin hâline gelmiştir. Zamanla bu eser, öğrenciler için daha kolay anlaşılır hâle getirilmek üzere yeniden özetlenmiş; böylece "özetin özeti" (*Telhîsu't-Telhîs*) anlamında ikinci derecede ihtisâr çalışmaları ortaya çıkmıştır. Îcî (öl. 756/1355),⁸ Kirmastî (öl. 900/1494),⁹ Süyûtî (öl. 911/1505), Zekerıyyâ el-Ensârî (öl. 926/1520), Hamza b. Turgud Aydınî (öl. 979/1571), Pervîz er-Rûmî (öl. 987/1579), Hasan Kâfî Akhisârî (öl. 1024/1615), Hızır el-Amâsî (öl. 1084/1673) ve Lutfullah el-Erzurûmî (öl. 1202/1788) gibi birçok âlim, bu geleneği devam ettiren önemli isimler arasında yer almıştır.

13 ve 19. yüzyıllar arasında, özellikle ihtisâr türünde çok sayıda belâgat eseri kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, bu dönem bazı araştırmacılar tarafından "ilmî durgunluk" dönemi olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Çağdaş dönemde Şevkî Dayf (öl. 2005) başta olmak üzere çeşitli araştırmacılar, söz konusu eserleri kural tekrarı yapan,

Abdülvâhid b. Abdülkerîm İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'İlmi'l Beyân el-Mu'tlî 'Alâ 'İcâzi'l-Kur'ân* (Bağdad: Matba'atü'l-Ânî, 1964/1383), 7-8; Muhammed Mahmut Olçun, "Cürçânî Üç Edîbin Klasik Arap Edebiyatına Katkıları", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (15 Haziran 2021), 63.

⁵ Zencânî, *Mi'yârü'n-nüzzâr*, 1/3.

⁶ Müellif, daha sonra bu eserini de *el-Müfîd fî 'İrâbi'l-Kur'ânî'l-mecîd* ismiyle ihtisâr etmiştir. İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'İlmi'l Beyân*, 12.

⁷ Şevkî Dayf, *el-Belâğa: Te'tavvür ve târîh* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1965), 274.

⁸ Tahsîn Görgün, "Îcî, Adudüddîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 413.

⁹ Müellif, belâgat ilmine dair telif faaliyetlerine *et-Tebyîn* adlı eseriyle başlamıştır. Bu çalışmada ortaya koyduğu içerikleri daha sistematik ve ayrıntılı biçimde ele almak amacıyla, *et-Tibyân* adlı eserini kaleme almıştır. Ardından, her iki metinden yaptığı seçimleri bir araya getirerek *el-Muntehab* adlı eserini oluşturmuştur. Sürecin son aşamasında ise, önceki eserlerde yer alan delil ve şevâhidi dışarda bırakarak yalnızca kuralları içeren, özet ve sistematik yapısıyla dikkat çeken *el-Muhtâr* adlı muhtasarını telif etmiştir. Sahip Aktaş, *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 2-3.

¹⁰ Muhammed Reşid Rızâ, *Mecelletü'l-menâr*, ts., 5-154; 15-321; 25-76; 8/487; 20-129; 27-673; William Smyth, "[Belâğat] Ders Kitabı Hazırlamak", çev. Ömer Kara, *Journal of Islamic Research* 24/2 (2013), 108-109; Zencânî, *Mi'yârü'n-nüzzâr*, 1/4. Muhakkık Hafâcî, belâgat alanındaki donukluk eleştirisinin belirli ölçüde haklılık taşıdığını kabul eder; ancak bu sürecin iki ayrı dönemde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre ilk dönem, yaklaşık iki asır süren ve ilmî metinlerin kolaylaştırılması ile özetlenmesine yönelik telif faaliyetlerinin ağırlık kazandığı bir evredir. Buna karşılık ikinci dönem, özetleme ve şerh faaliyetlerinin tekrar tekrar yinelenmesi; bu kısır döngü sebebiyle özgünlüğün zayıfladığı ve fikrî donukluğun belirginleştiği bir süreç olarak tanımlanır. İlgili analiz için bk. Zencânî, *Mi'yârü'n-nüzzâr*, 1/4.

özgünlükten uzak ve ilmî katkıdan yoksun çalışmalar olarak nitelemiştir. Dayf'a göre bu dönemin âlimleri, yeni bilgiler üretmektense mevcut birikimi derleyip sınıflandırmakla yetinmiştir.¹¹

İhtisâr türüne yönelik bu özgünlük eleştirileri yalnızca belâgat disipliniyle sınırlı kalmamış; benzer tartışmalar fıkıh, hadis ve tefsir gibi diğer İslamî ilimler için de gündeme gelmiştir. Bu sebeple, muhtasar türü eserlerin karakteristiğini ortaya koymak üzere çeşitli disiplinlerde bütüncül akademik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.¹² Buna karşın, belâgat ilmine ait ihtisâr türü eserlerin telif gerekçeleri ve özgünlük nitelikleri üzerine yapılmış kapsamlı bir analiz henüz mevcut değildir. Literatürde genellikle belirli eserler odaklı incelemelere rastlanmaktadır. Örneğin, Hüseyin Arslan'ın "*Belâgat İlminde İhtisar Geleneği: el-Misbâh fî İhtisâri'l-Miftâh Örneği*" adlı çalışması, yalnızca tek bir muhtasar esere odaklanmaktadır.

Bu çalışma, 13. ve 19. yüzyıllar arasındaki döneme yönelik özgünlük eksikliği eleştirilerini yeniden değerlendirmeyi ve belâgat sahasında yazılan muhtasarların telif gerekçelerini doğrudan müellif ifadeleri üzerinden analiz ederek bu eleştirilerin haklılık derecesini tartışmayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında, Cürçânî'nin *Esrârü'l-belâga ve Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserlerine yapılan iki muhtasar, Sekkâkî'nin *Miftâh*'ına yapılan üç ihtisâr ile Kazvî'nin *Telhîs*'ine yönelik on altı¹³ muhtasardan seçilen örnekler incelenmiştir. Yöntem olarak doküman analizi tercih edilmiş; elde edilen veriler, tümevarıma dayalı olarak değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda, belâgat muhtasarlarının yalnızca özet metinler değil, aynı zamanda haşiv, ta'kîd, tatvîl gibi anlatım kusurlarını giderme; tertîb ve tehzîb yoluyla ilmî yapıyı sistematik hâle getirme; cem', ziyâde, damm ve idâfe yoluyla bilgi zenginleştirme; teshîl, takrîb ve izâh gibi yollarla öğrenimi kolaylaştırma gibi özgün hedefler taşıdığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmada, söz konusu hedeflerin hangi bağlamlarda ve hangi yöntemsel gerekçelerle ortaya konduğu mukaddimelere dayalı içerik analiziyle değerlendirilecektir. Böylece klasik dönem ihtisâr faaliyetlerine dair indirgemeci yaklaşımların ötesine geçilerek bütüncül bir değerlendirme yapılması hedeflenmektedir. Çalışmada, belâgat muhtasarlarının telif gerekçeleri altı ana başlık altında incelenecektir.

1. Anlatım Kusurlarının Giderilmesi

Aşağıda da görüleceği üzere, belâgat muhtasarlarının temel hedeflerinden biri, esas ve mufassal metnin anlaşılmasını zorlaştıran fazlalıkları gidermek, eksikleri tamamlamak ve kapalılıkları açmak suretiyle anlatımı daha açık ve anlaşılır bir yapıya kavuşturmadır. Bu doğrultuda müellifler, haşiv (gereksiz lafızlar), ta'kîd (kapalılık),

¹¹ Şevkî Dayf, *el-Belâga: Tetâvür ve târîh*, 271-274; William Smyth, "[Belağat] Ders Kitabı Hazırlamak", 109-110.

¹² Diğer disiplinler arasında yapılan çalışmalar ile ilgili şu örnekler verilebilir: Ali Öztürk, "İslam Hukukunda Telif Yöntemi ve Türü Olarak İhtisar ve Muhtasarlar", *Turkish Academic Research Review* 8/4 (Aralık 2023), 1482-1501; Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Temmuz 2023), 31-72.

¹³ William Smyth, "[Belağat] Ders Kitabı Hazırlamak", 117.

tatvîl (lüzumsuz uzatma) ve ihlâl (aşırı kısaltma) gibi anlatım kusurlarını bertaraf etme amacıyla ihtisâr yöntemine başvurmuşlardır. Bu çerçevede söz konusu dört kusur, klasik belâgat tanımları ve muhtasar müelliflerinin örnekleri doğrultusunda ayrı ayrı ele alınacaktır.

1.1. Haşiv

Haşiv, bir sözde manaya herhangi bir katkı sağlamayan ve gereksizliği açıkça anlaşılan lafızlar olarak tanımlanır.¹⁴ Örneğin, “صَدَّاعُ الرَّأْسِ وَالْوَصْبُ / دَكَّرْتُ أَخِي فَعَاوَدَنِي - كَرْدَشِيمِي اَنْدَمِ دَا يِنِه بَاشِ اَغْرَاسِي وَ اَحِي بَاشْلَادِي” ifadesinde “صَدَّاعُ” kelimesi baş ağrısı anlamını tek başına karşıladığından, “الرَّأْسِ” lafzının ayrıca zikredilmesi anlamsal açıdan fazlalık teşkil eder ve bu kullanım haşiv kapsamında değerlendirilir.¹⁵

Belâgat muhtasarlarının önemli bir kısmı, haşiv gibi gereksiz lafızları ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Kazvîni, haşiv unsurlarını açıkça eleştiren müellifler arasında yer alır. Nitekim o, Sekkâki'nin *Miftâhu'l-‘ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünü “en güzel şekilde tertip edilmiş, en eksiksiz biçimde düzenlenmiş ve en fazla kuralı derleyen eser” olarak nitelendirmekle birlikte, metnin bazı yönlerden haşiv içermesi nedeniyle kusurlu olduğunu da ifade etmiştir. Kazvîni'ye göre bu tür fazlalıkların giderilmesi, tecrîd¹⁶ yöntemiyle dilin sadeleştirilmesi yoluyla mümkündür.¹⁷

1.2. Ta'kid

Ta'kid, sözlükte “kapalı ve düğümlü” anlamına gelirken; ıstılahta, “lafızda veya anlamın aktarımında meydana gelen bir karışıklık sebebiyle sözün maksadının¹⁸ anlaşılamayacak derecede kapalılık arz etmesi” şeklinde tanımlanır.¹⁹ İhtisâra konu edilen metinlerde ta'kid bulunduğunu belirten pek çok müellif bulunmaktadır. Örneğin, Râzî, muhtasar eser telif etme gerekçeleri arasında “eserlerde faydayı engelleyen, anlaşılması güç unsurların varlığını” sayar.²⁰ Benzer şekilde Kazvîni de

¹⁴ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, 2010/1431), 5.

¹⁵ Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 124-125.

¹⁶ Tecdîd, metni süsleyici, dolaylı veya gereksiz lafızlardan arındırarak anlamı özlü ve açık biçimde ifade etmeyi amaçlayan bir yöntemdir. Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-Muştalahâtî'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ* (Beyrut/Lübnan: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2006/1427), 40-47.

¹⁷ Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5; Kazvîni'nin bu eleştirileri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Servet Demirbaş, “Hatip Kazvîni'nin Beyan İlmi Bağlamında Sekkâki Eleştirisi”, *Ebu Yakup Sekkâki'nin Gramer ve Belâgat Anlayışı*, ed. Tahsin Yurttaş - Abdullah Hacıbekiroğlu (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 342-344.

¹⁸ Fatih Avcı, “Fakihlerin Nasslardaki Makâsıdı Tespiti ve Bunun Furû-u Fıkha Yansımaları (Şahitlik Örneği)”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (27 Haziran 2025), 190-212.

¹⁹ Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403 1983), 22; Ahmed Muhtâr 'Abdül-Hamîd 'Umar, *Mu'cemü'l-Luğatî'l-Arabiyyetî'l-Mu'âşıra* (Âlemü'l-Kütüb, 2008/1429), 292-294.

²⁰ “التَّقَطُّطُ مِنْهُمَا مَعَاذُ فَوَائِدِهَا” Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004/1424), 25.

ta'kîd unsurlarını eleştirmekte; bu tür kapalılıkların ancak metnin açıklanması ve sadeleştirilmesiyle giderilebileceğini açıklamaktadır.²¹

1.3. Tatvîl

Tatvîl, “kelâma katkı sağlamayan ve hangi lafzın gereksiz olduğu tam olarak belirlenemeyen fazlalık” şeklinde tanımlanır.²² Örneğin “أَلْفَى قَوْلَهَا كَذِبًا وَمَمْنًا / Sözüne yalan dolan buldu” ifadesinde “kezib” ve “meyn” kelimeleri eş anlamlı olduğundan, burada gereksiz bir tekrar söz konusudur.²³ Bu tür uzatmalar, anlama herhangi bir katkı sağlamayan gereksiz sözcükler olarak değerlendirilir.

İhtisâr faaliyetleri kapsamında, asıl metinlerdeki tatvîl unsurlarına yönelik eleştiriler dikkat çekicidir. Mesela Râzî, Cürçânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz ve Esrâru'l-belâga* adlı eserlerini ihtisâr ederken müellifin zaman zaman “sözde tamamen itnâb yaptığını” belirtmiş; kendisinin ise “bıkkınlık veren uzatmalardan sakınmayı” tercih ettiğini ifade etmiştir.²⁴ Benzer şekilde İbnü'z-Zemlekânî, asıl metindeki gereksiz tekrarlar ve hacim fazlalığı nedeniyle eleştiride bulunmuştur.²⁵ Kazvî'nî ise *Miftâhu'l-'ulûm*'ün haşiv, ta'kîd ve tatvîl içermesinden memnuniyetsizlik duymuştur.²⁶ Bedruddîn b. Mâlik, ihtisâr ettiği metinlerde mutavvel türü eserlerin hacmini andıracak aşırılıklardan uzak durduğunu belirtmiştir.²⁷ Hasan Kâfî ise özellikle başlangıç seviyesindeki öğrencileri yoran lafzî fazlalıklardan arındırılmış, doğrudan hedefe odaklanan bir metin inşa etmeyi amaçladığını ifade etmiştir.²⁸

1.4. İhlâl

İhlâl, anlamın tam olarak oluşabilmesi için gerekli bazı kelime veya ifadelerin metinden çıkarılması ya da eksik bırakılmasıdır.²⁹ Bu tür bir eksiltme, metnin anlam bütünlüğünü zedeleyerek okuyucunun anlamı kavrayışını olumsuz etkiler. Bu nedenle muhtasar müellifleri, ihtisâr sürecinde ihlâl oluşturacak ölçüde bir kısaltmadan titizlikle kaçınacaklarını ifade etmişlerdir. Nitekim Râzî, ihtisâr çalışmalarında “manayı bozacak derecede aşırı kısaltmalardan uzak duracağını” belirtmiştir.³⁰ Kazvî'nî de, Sekkâkî'nin eserini ihtisâr ederken gereğinden fazla özetlemekten sakınacağını vurgulamıştır.³¹ Bedruddîn b. Mâlik, kısaltmanın yol açabileceği kapalılıklardan

²¹ “مُفْتَقِرًا إِلَى الْإِيضَاحِ وَالتَّجْرِيدِ” Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

²² Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5; Cürçânî, 61; Matlûb, *Mu'cemü'l-Mustalahâtü'l-Belâgiyye*, 272-273; Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-Ömerî et-Trablusî, *Dürerü'l-ferâ'idü'l-müstahsene fî şerîhi Manzûmeti İbnî's-Şihne*, thk. Süleyman Hüseyin el-'Umeyrât, 2018/1439, 305.

²³ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî el-Kazvî'nî, *el-İzâh* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003/1423), 3, 175; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 391.

²⁴ “وأُتْنِبَ فِي الْكَلَامِ كُلِّ الْإِطْنَابِ” - “مع الاجتناب عن الاطناب الممل” Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 25.

²⁵ “أنه واسع الخطو كثيرا ما يكرر الضبط” İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'Ilmi'l Beyân*, 30.

²⁶ “ولكن كان غير مصون عن الحشو والتطويل والتعقيد” Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5-6.

²⁷ “على أنى لم أبلغ بمقدار لفظه حجم أدنى المطولات” Bedreddin b. Malik, *el-Mişbâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Mektebetü'l-Âdâb, 1989/1409), 3.

²⁸ Hasan Kâfî b Turhan b Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6.

²⁹ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzübânî, *el-Müveşşah*, ts., 296; Matlûb, *Mu'cemü'l-Mustalahâtü'l-Belâgiyye*, 82.

³⁰ “والاحتراز عن الإيجاز المخل” Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 25.

³¹ “ولم أبلغ في اختصار لفظه” Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

kaçınma çabasında olduğunu beyan ederken³² Hasan Kâfî Akhisârî ise kaleme aldığı muhtasarı anlamı ihlâl etmeyecek ölçüde açık ve güvenilir bir dil ile yazma gayesi taşıdığını dile getirmiştir.³³

2. Belâgat Metinlerinin Yeniden İnşası

2.1. Tertîb - Tebvîb

Tertîb, kelime anlamıyla “her şeyi yerli yerine koymak”³⁴ şeklinde tanımlanmakta olup, bir esere düzen ve sistem kazandırma çabasının teorik zeminini oluşturur. Bu bağlamda tertîb, yalnızca bir metni şekil bakımından düzenleme değil, anlamların, kavramların ve meselelerin belli bir sistematik içinde sunulması yoluyla ilmî bir bütünlük oluşturma gayesini de taşır. Bu yaklaşımı özellikle vurgulayan isimlerden biri Süyûtî’dir. O, *Telhîs*’e dair ihtisârında “*Telhîs*’in dağınık halde zikrettiği konuları derleyip bir araya getirdiğini” ifade ederek, tertîb eksikliğini açıkça dile getirir.³⁵

Muhtasar müellifleri arasında yer alan İbnü’z-Zemlekânî, Cürçânî’nin *Delâ’il* ve *Esrâr* adlı eserlerine dair “Bu eserleri tertip ettim” ifadesiyle kendi yöntemsel yaklaşımını ortaya koyar.³⁶ Kazvî’nî ise “Sekkâkî’nin tertibinden daha kolay anlaşılabilir şekilde tertip ettim”³⁷ sözleriyle, kendi metin kurgusunu önceki yaklaşımlarla mukayese eder. Râzî “tertibe riayet ettim”³⁸ diyerek sistematik bir yapı benimsediğini belirtirken; Bedreddîn b. Mâlik de eserini düzenli ve titiz bir şekilde kaleme aldığını³⁹ ifade eder. Benzer şekilde Îcî⁴⁰ ve Zekerîyyâ el-Ensârî de eserlerinin yapısal düzenlemelerini açıkça dile getirmişlerdir.⁴¹ Hasan Kâfî⁴² Kirmastî ise

³² “ولا بالتضييق على معانيه غموض أكثر المختصرات” Bedreddin b. Malik, *el-Mişbâh*, 3.

³³ “وجعلته مختصرا مفيدا للمبتدئين واضحا بغير الإخلال وسفرا سديدا للمستفيدين وسيطا بدون الإخلال” Bosnevî, *Temhîşu’t-Telhîş*, 6; Hasan Kâfî b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu’t-Telhîş* (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1016), 6-7.

³⁴ Kazvî’nî, *Telhîşü’l-Miftâh*, 5.

³⁵ “وَصَمَّ مَا فَرقَهُ لِلْمُشْبِه” Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Ukûdü’l-cümân fi’l-me’ânî ve’l-beyân*, thk. Abdülhamîd Dah (Kahire: Dârü’l-İmâm Müslim li’t-tubâa ve’n-neşr ve’t-tevzî’, 2012), 29.

³⁶ “وقد رتبته” İbnü’z-Zemlekânî, *et-Tibyân fi ‘İlmi’l Beyân*, 31.

³⁷ “ورتبته ترتيبا أقرب تناولا من ترتيبه” Kazvî’nî, *Telhîşü’l-Miftâh*, 6; Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-, *el-Aṭvel*, thk. Abdülhamîd Hendâvî (Beyrut/Lübnan: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1, 152.

³⁸ “رابعبُ الترتيب” Râzî, *Nihâyetü’l-İcâz*, 25.

³⁹ “في ضمير (ضمن) مزيد الإتيان وجودة الترتيب” Bedreddin b. Malik, *el-Mişbâh*, 3; Hüseyin Arslan, “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği: el-Mışbâh fi’htisâri’l-Miftâh Örneği”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (30 Aralık 2023), 244-247.

⁴⁰ “و رتبته على ثلاثة مطالب” Ebü’l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *el-Medhal fi ‘İlmi’l-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedî’*, ts., 101.

⁴¹ “وهو مرتب على مقدمة وثلاثة فنون” Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî Zekerîyyâ el-Ensârî, *Mulahhaş-u Telhîşü’l-Miftâh*, ts., 2.

⁴² “فرتبته على مقدمة وأصلين وتتمة” Bosnevî, *Temhîşu’t-Telhîş*, 6; Hasan Kâfî b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu’t-Telhîş* (Vahid Paşa, 1016), 6.

metinlerini sistematik bölümler hâlinde tertîb ve tebvîb ilkelerine bağlı kalarak yapılandırmışlardır.⁴³

İbnü’z-Zemlekânî, kaynak metinlerdeki yapısal yetersizlikleri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiş; “tebvîbden yoksun” ve “tertîbden uzak” ifadeleriyle düzensizlik sorununa dikkat çekmiştir.⁴⁴ Benzer şekilde Râzî de ihtisâr faaliyetinin gerekçelerinden biri olarak öncül metinlerde bilgilerin yeterince kategorik ve düzenli sunulmamasını göstermiş; Cürçânî’ye atfen, “bölüm ve babların tertibine riayet etmeyi ihmal etti” şeklindeki ifadesiyle bu hususu açıkça belirtmiştir.⁴⁵

2.2. Akıcılık Sağlama

Muhtasar müelliflerinin dikkat çektiği bir diğer önemli husus, asıl eserdeki akıcılık eksikliği ve ifadedeki ağırlıktır. Bu tür anlatım yapıları, metni takip etmeyi zorlaştırmakta, okuyucunun dikkatini dağıtmakta ve ilmî kavrayışı sekteye uğratmaktadır. İbnü’z-Zemlekânî, bu durumu “okuyucuyu usandıran ve uyuklatan” sözleriyle ifade ederek, metnin dikkat çekici ve sürükleyici bir şekilde kurgulanması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁶ Benzer bir hassasiyet Teftâzânî’de de (öl. 792/1390) görülmektedir. O, ihtisâr ettiği eserin amacını şu ifadelerle tanımlar: “Böylece eser, gözleri memnun eden, zihinlerdeki pası gideren, basîretleri derinleştiren ve beyân ehlinin kavrayışını aydınlatan bir metin hâline gelmiştir.”⁴⁷ Bu ifadeler, söz konusu ihtisârın yalnızca bir sadeleştirme değil, anlamı berraklaştıran, okuma akışını güçlendiren ve belâgatın estetik bütünlüğünü koruyan bilinçli bir yeniden düzenleme faaliyeti olduğunu göstermektedir.

2.3. Bilgi Eksikliği Tamamlama

Muhtasar müellifleri tarafından asıl eserlere veya önceki ilmî birikime yöneltilen temel eleştirilerden biri de, yeterli ve doyurucu bilginin sunulmamasıdır. Nitekim İbnü’z-Zemlekânî, içerik yetersizliği ile şekilsel düzensizlik arasında kurduğu ilişkiyi şu ifadeyle dile getirir: “ولم أجد من المصنفات إلا القليل، مع أنها مشحونة بالقال والقليل - Yalnızca az sayıda telif edilmiş eser bulabildim; ancak bunlar da faydasız sözlerle ve gereksiz tartışmalarla doluydu.”⁴⁸ Bu tespit, bazı klasik eserlerin hacimli olmalarına rağmen içerik açısından sığ kaldığını ve ilim talebesi için gerekli derinliği sunmadığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede muhtasar telifi, yalnızca bir özetleme süreci değil, aynı zamanda eksik kalan ilmî içeriğin tamamlanması yoluyla daha dengeli, işlevsel ve öğretici bir metin inşa etme girişimidir. Müelliflerin üstlendikleri bu tamamlayıcı misyon, onları pasif bir nakil konumundan çıkararak, eleştirel ve inşaî bir metin

⁴³ “مرتبا على مقدمة وقسمين وخاتمة” Cemâleddin Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî Kirmastî, *el-Muhtâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 04415-001), 2.

⁴⁴ İbnü’z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî ‘İlmi’l Beyân*, 30.

⁴⁵ Burada şu husus belirtilmesi gerekir ki o, Cürçânî’yi bu davranışında ma’zûr görür. Zira Cürçânî, henüz belâgat ilminin usûlü, kısımları, şart ve hükümlerini çıkarmakla meşguldür. Râzî, *Nihâyetü’l-îcâz*, 25.

⁴⁶ İbnü’z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî ‘İlmi’l Beyân*, 30.

⁴⁷ “فجاء بحمد الله كما يروق النواظر، ويجلو صداء الأذهان، ويهق البصائر، ويضيء لباب أرباب البيان” Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-me’ânî* (Karaçi: Mektebetü’l-Büşra, 2010/1431), 5.

⁴⁸ İbnü’z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî ‘İlmi’l Beyân*, 30.

kurucusu pozisyonuna taşımıştır. Bu yönüyle muhtasarlar, yalnızca klasik metinlerin sadeleştirilmiş birer özeti değildir. Aksine, bu eserler ilmî açıdan gözden geçirilmiş, hataları düzeltilmiş ve içerik bütünlüğü yeniden sağlanmış metinler olarak değerlendirilmelidir.

2.4. İtirazlardan Uzak Metin Oluşturma

Muhtasar yazımında gözetilen temel hedeflerden biri de önceki metinlerde yer alan tartışmalı unsurlardan ve gereksiz ihtilaflardan arındırılmış, öğretime elverişli sade bir yapının inşasıdır. Bu doğrultuda Hasan Kâfî'nin *Telhîs* hakkındaki değerlendirmesi dikkat çekicidir. Ona göre bu eser, Sekkâkî'nin *Miftâh*'ı ve diğer klasik belâgat metinlerine yöneltilmiş pek çok itirazı içermektedir. Kâfî, söz konusu durumu şu ifadelerle dile getirir:

“Ne var ki Telhîs adlı eser, Miftâh ve diğer belâgat eserlerine yöneltilen itirazlardan arınmış değildir. Bu tür tartışmalar, belâgatın temel ilkelerini öğrenmeye çalışan öğrenciler için dikkat dağıtıcı ve öğretim açısından yorucu niteliktedir. Ayrıca eserde, eserin amacı dışında kalan, müellifle Sekkâkî ve başkaları arasında geçen tartışmalar da yer almaktadır. Bu durum, taliplileri hedeflenen ilmî maksada ulaştırıran doğru istikametten alıkoymaktadır.”⁴⁹

Bu yaklaşım, muhtasarların sadece özetleme amacı taşımadığını; aynı zamanda ilmî öğretime uygun, zihni dağıtmayan, tartışmalardan arındırılmış bir metin kurgusu inşa etme amacı taşıdığını göstermektedir. Böylece muhtasarlar, pedagojik açıdan daha verimli ve odaklanmış bir öğrenme sürecine katkı sunmaktadır.

3. İhtisâr Faaliyetinin Kavramsal ve Yöntemsel Temelleri

Belirli bir eserin ya da literatüre ait çeşitli bilgilerin özetlenmesine yönelik telif faaliyetlerini ifade etmek üzere telhîs, ihtisâr/muhtasar, iktisâr, tehzîb, tenkîh, tecrîd, tahrîr, zabt ve temhîs gibi terimler kullanılmaktadır. Bu kavramların her biri, metin üzerinde gerçekleştirilen işlemin mahiyetine göre değişen içeriksel ve yöntemsel özelliklere sahiptir. Söz konusu terimler, metinlerin yeniden düzenlenmesi, kısaltılması, sadeleştirilmesi yahut sistematik biçimde derlenmesi gibi amaçlarla başvuru alan farklı yazım stratejilerini ifade etmektedir.

3.1. Telhîs / Mulahhas

Arapça'da tefîl bâbından türeyen telhîs kelimesi, sözlükte “yaklaştırmak” (takrîb) ve “özetlemek” (ihtisâr) anlamlarında kullanılmakta olup, terimsel bağlamda “sözü ihtiyaç kadar özetleyip kısaltmak”⁵⁰ şeklindeki kullanımıyla yaygınlık kazanmıştır. Belâgat ilminde ise telhîs kavramı, bilgiyi daha özlü, etkili ve sistemli biçimde sunma gayesiyle tercih edilen bir telif yöntemi olarak öne çıkar. Telhîs kavramına eserin isminde doğrudan yer veren müelliflerden biri Kazvî'nî'dir. Müellif, çalışmasının başında “وسمیتہ تلخیص المفتاح - Bu kitabı *Telhîşu'l-Miftâh* diye

⁴⁹ Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîs*, 6.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr (Beyrut: Dâru sâdır, 1993/1412), “Lisânü'l-'Arab”, 7/87.

isimlendirdim”⁵¹ ifadesini kullanarak hem telhîs yöntemine bağlı kaldığını hem de eserini bu doğrultuda kaleme aldığını açıkça ifade etmiştir. Kazvîni, bu çalışmasında Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserindeki belâgatle ilgili muhtevayı daha sistemli ve özlü bir biçimde derleyip sunmayı hedeflemiş; böylece telhîs uygulamasının klasik örneklerinden birini ortaya koymuştur.⁵²

Yaptığı çalışmayı telhîs terimiyle ifade eden bir diğer âlim İcî'dir. İcî, eserini, vezir Ğiyâseddîn Muhammed Reşîdüddîn'in (öl. 736/1335), Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin özetlenmesini istemesi üzerine kaleme aldığını mukaddimede belirtir.⁵³ Bu beyan, telhîs kavramının İcî tarafından bir eserin muhtevasını ihtisâr ederek sunma gayesiyle kullanıldığını göstermektedir. Benzer biçimde Teftâzânî de, eserinin girişinde yer verdiği şu ifadeyle telhîs niyetini ortaya koyar: “Beyân ilmini açıklamak hususunda özetlemeye meyilli gönüllerimizi genişleten Allah'a hamd ederiz.”⁵⁴ Bu sözler, müellifin yürüttüğü ilmî faaliyeti telhîs kapsamında değerlendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Telhîs faaliyetini açıkça ifade eden müelliflerden biri de Süyûtî'dir. Süyûtî, yazdığı manzumeyi tanıtırken “Bu manzumede, *et-Telhîş* adlı eserin içerdiği bilgileri özetledim”⁵⁵ ifadesini kullanır. Bu açıklama, müellifin önceki bir eseri ihtisâr ederek ana hatlarıyla sunduğunu göstermektedir. Zekerîyyâ el-Ensârî ise, tefîl bâbının ism-i mefûl sîgası olan mülâhhas lafzını tercih etmiş ve eserine *Mûlahhasu Telhîsi'l-Miftâh* adını vermiştir.⁵⁶ Bu adlandırma, bir eserin ihtisârını konu alan metnin tekrar ihtisâr edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Erzurumlu Lütfullah Efendi de eserini *Mûlahhasu Telhîsi'l-Miftâh* şeklinde isimlendirmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla daha önce ihtisâr edilmiş bir eser, gerek içerik ihtiyacına gerekse pedagojik kaygılara binaen yeniden telhîs edilebilmektedir.

3.2. İhtisâr/Muhtasar

“İhtisâr” kelimesi, “insanın beli” veya “orta kısmı” anlamına gelen “خسر / hasr” kökünden türemekte olup, sözlükte “özetlemek” ve “kısaltmak” anlamlarında kullanılmaktadır.⁵⁸ Terim olarak ise ihtisâr, bir metindeki fazlalıkların ayıklanarak anlamın daha özlü biçimde sunulması anlamına gelir. Örneğin, bir müellifin eserinde

⁵¹ Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

⁵² Demirbaş, “Hatip Kazvîni'nin Beyan İlmi Bağlamında Sekkâkî Eleştirisi”, 343-345.

⁵³ “و امتثالا له حين أمر بتلخيص مستودعاته” Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî, *el-Fevâ'idü'l-Ġiyâsiyye*, thk. Âşık Hüseyin (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Misrî, Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, 1991/1412), 109.

⁵⁴ “نحمدك يا من شرح صدورنا لتلخيص البيان” Teftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî*, 2.

⁵⁵ “لَخَّصْتُ فِيهَا مَا حَوَى التَّلْخِصُ” Süyûtî, *Ukûdü'l-cümân*, 29.

⁵⁶ “فهذا ملخص تلخيص المفتاح” Zekerîyyâ el-Ensârî, *Mulahhas-u Telhîsi'l-Miftâh*, 2.

⁵⁷ Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî el-Hanefî, *Mulahhas-u Telhîsi'l-Miftâh* (Millî Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 297/4), 82.

⁵⁸ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm il-Melâyîn, 1987/1407), 2/646; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001), 7/59; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Qâmûs*, thk. Heyet (Daru'l-Hidâye, ts.), 11/173.

geçen gereksiz kelimeler çıkarılarak mana daha az lafızla ifade edilirse, bu işlem ihtisâr kapsamında değerlendirilir.⁵⁹ Özetle, ihtisâr, anlamdan ödün vermeksizin lafzı azaltma yöntemidir.⁶⁰

Bu çalışmada ele alınan muhtasar metinler incelendiğinde iki temel yaklaşım göze çarpar: İlki, belâgat ilmine dair genel bilgilerin veya birden fazla kaynağın derlenmesi yoluyla oluşturulan özetlerdir. Râzî'nin *Nihâyetü'l-Îcâz*'ı ve İbnü'z-Zemlekânî'nin *et-Tibyân*'ı bu türe örnektir. İkinci yaklaşım ise belirli bir müstakil eserin özetlenmesiyle oluşturulan çalışmalardır. Bu grupta yer alan *el-Misbâh*, *Telhîşü'l-Miftâh* ve *el-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye* gibi eserler, klasik belâgat metnlerinin ihtisârına yönelik sistemli çabaları yansıtır. Her ne kadar Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eseri yazılış sürecinde bir muhtasar olarak değerlendirilmemiş olsa da, içerdiği konular önceki eserlerden seçilerek yeniden düzenlenmiş, dil ve üslup bakımından sadeleştirilmiş ve sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu yönüyle eser, klasik bilgi birikiminin süzülerek yeniden yapılandırıldığı bir tür ihtisâr örneği sayılabilir.⁶¹ Bu durum, ihtisâr düşüncesinin, ilmî üretimin hemen her safhasında aktif olarak varlığını koruduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, ihtisâr, yalnızca belirli bir dönemin veya kişilerin tercihi değil, ilmî metin geleneğinin süreklilik arz eden bir yönüdür.

Kazvîni'yi ihtisâr faaliyetinde bulunmaya yönelten etkenlerden biri, *Miftâhu'l-'ulûm*'ün yapısal açıdan ihtisâra elverişli oluşudur.⁶² Müellifin kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere, o, özellikle tatvîl gibi anlatımı zorlaştıran unsurların bertaraf edilmesi noktasında ihtisârı etkili bir yöntem olarak görmektedir.⁶³ Nitekim Kazvîni, bu yaklaşımını eserin hedef kitlesine dönük açıklamalarıyla da desteklemekte; “öğrencilerin anlamasını kolaylaştırmak ve elden ele dolaşmasını sağlamak üzere muhtasarın lafzını kısaltmakta aşırıya gitmediğini” belirtmektedir.⁶⁴ Teftâzânî de benzer biçimde, eserin giriş bölümünde, birçok fazilet sahibi âlimin talebi üzerine *el-Muṭavvel fî'l-me'ânî ve'l-beyân* adlı metni ihtisâr ettiğini ifade eder.⁶⁵ Bu beyan, onun ilmî faaliyetini doğrudan “ihtisâr” kavramı çerçevesinde temellendirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde İcî⁶⁶ de *Miftâhu'l-'ulûm*'ün me'ânî ve beyân ilmine dair bölümlerini özetleyerek, daha kapsamlı belâgat metinlerine giriş mahiyetinde bir muhtasar meydana getirdiğini vurgular.⁶⁷

⁵⁹ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm (Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.), 40.

⁶⁰ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşeh Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbi's-Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 1/170.

⁶¹ İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'İlmi'l Beyân*, 8; İsmail Durmuş, “Sekkâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/333.

⁶² “قابلا للاختصار” Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 5-6.

⁶³ Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

⁶⁴ “ولم أبالغ في اختصار لفظه تقريبا لتعاطيه وطلبا لتسهيل فهمه على طالبه” Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

⁶⁵ “يسألوني صرف الهممة نحو اختصاره” Teftâzânî, *Muḥṭasarü'l-me'ânî*, 3-4.

⁶⁶ “فهذا مختصر في علم المعاني والبيان يتضمن مقاصد مفتاح العلوم” İcî, *el-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye*, 109.

⁶⁷ “فهذا مختصر في فن البلاغة وتوابعها الفنة كالمدخل في الكتب المبسوطه” İcî, *el-Medḥal*, 101.

Muhtasar terimini doğrudan kullanan müelliflerden biri de Hasan Kâfî'dir. Kâfî, eserini açıkça "muhtasar" olarak nitelendirmiş; metnin hem düzenli bir yapıya sahip olması hem de öğretim sürecinde anlaşılır ve erişilebilir bir form kazanması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁸ Benzer şekilde Kirmastî de, ilmî meseleleri kuşatıcı nitelikte ve sadelik ilkesinden ödün vermeyen bir muhtasar kaleme aldığını açıkça ifade etmiştir.⁶⁹ Her iki müellifin ortak tutumu, ihtisâr faaliyetinin yalnızca hacimsel kısaltma değil, aynı zamanda pedagojik kolaylık ve sistematik sunum amacı da taşıdığını göstermektedir.

3.3. İktisâr

"İktisâr" kelimesi sözlükte "bir şeyle yetinmek, başka bir şeye ihtiyaç duymamak"⁷⁰ anlamında kullanılmaktadır. Bir belâgat kavramı olarak ise, "bir ifadenin yalnızca anlamın gerektirdiği unsurlarla sınırlandırılması, buna ihtiyaç duyulmayan ve lafzî fazlalık teşkil eden unsurların hazfedilmesi"⁷¹ şeklinde tanımlanır. Bu yönüyle iktisâr, anlam aktarımını sürdürürken lafzî tasarruf ve veciz ifade ilkesine dayalı bir anlatım tekniği olarak öne çıkar.

İktisâr terimini telif gerekçesi bağlamında doğrudan kullanan müelliflerden biri Bedreddîn b. Mâlik'tir. Müellif, eserinin yazılış amacını şu ifadelerle açıklar: "Bu eserimi edebiyat ilimlerinin bu türüne iktisâr ettim. Çünkü onun sanatlarını tam anlamıyla kapsamak ve en seçkin inceliklerini, nükte ve güzelliklerini titizlikle incelemek istedim. Zira bu ilim, esasen hedeflenen gayedir; diğerleri ise ona ulaşmaya vesile olan araçlardır. Aynı şekilde, bu ilim nihai amaçtır, diğer her şey ise ona erişimi kolaylaştıran sebeplerden ibarettir."⁷² Bu ifadeler, Bedreddîn b. Mâlik'in belâgat ilmini merkezî bir disiplin olarak konumlandığını ve bu sahada yalnızca temel yapıları özlü biçimde ele almayı tercih ettiğini göstermektedir.

İktisâr terimini doğrudan kullanan bir diğer müellif Kirmastî'dir. O, telif sürecinde yalnızca kaidelere odaklandığını; delillere ve örneklerle yer vermediğini açıkça ifade eder.⁷³ Bu yaklaşım, lafzî genişlikten uzak durarak anlam aktarımını en sade biçimde gerçekleştirme amacını yansıtır. Benzer şekilde, Teftâzânî de çalışmasını iktisâr anlayışı çerçevesinde temellendiren müelliflerden biridir. *el-Muṭavvel fî'l-me'ânî ve'l-beyân* adlı eserinin özetini hazırlama gerekçesini şu sözlerle açıklar: "Sonra, fazilet sahibi pek çok kimse ile yüksek zekâ ve kuvvetli idrak ile temayüz eden bazı kimselerin, *el-Muṭavvel*'in hülâsasına yönelmemi ve yalnızca anlamların açıklanmasına

⁶⁸ "وجعلته مختصرا" Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6.

⁶⁹ "أراد العبد الضعيف يوسف حسين الكرماسي تاليف مختصرا فيها على المسائل" Kirmastî, *el-Muḥtâr* (Ayasofya, 04415-001), 2.

⁷⁰ Cevherî, *Tâcû'l-luga*, 2, 795; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muḥtârü's-Sîhâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999/1420), 254; İbn Manzûr, "Lisânü'l-'Arab", 5, 98; Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs*, 13, 438.

⁷¹ Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 40.

⁷² "وقد قصرت تأليفي هذا على هذا النوع من علوم الأدب" Bedreddin b. Malik, *el-Miṣbâḥ*, 3; Arslan, "Belâgat İlminde İhtisar Geleneği", 247-252.

⁷³ "مختصرا في القواعد بدون الشواهد والدلائل" Kirmastî, *el-Muḥtâr* (Ayasofya, 04415-001), 2.

iktisâr etmemi talep ettiklerini müşahade ettim.”⁷⁴ Bu ifade, müellifin yalnızca meânî unsurları öne çıkaran özlü ve hedefe odaklı bir anlatım tarzını benimsediğini ortaya koyar.

3.4. Tehzîb – Tenkîh

Tehzîb kelimesi, Arapça “ه. ذ. ب” kökünden türemiştir. Bu kök, “kesmek” (قَطَعَهُ), “arıtmak” (نَقَّاهُ), “saflaştırmak” (أَخْلَصَهُ) ve “ıslah etmek” (أَصْلَحَهُ) gibi anlamlarla açıklanır. Bu bağlamda tehzîb; bir nesne veya metnin fazlalıklarının giderilmesi, düzenlenmesi, yabancı unsurların ayıklanması, içerik açısından saf bir hâle getirilmesi ve bozuklukların düzeltilmesi gibi çok yönlü işlemleri kapsayan bir yapı kazanır.⁷⁵

Tehzîb süreci, sözlü veya yazılı bir metnin oluşturulmasından sonra yapılan ikinci bir değerlendirme evresidir. Bu evre, müellifin ya da şairin ilk yazım sırasında fark edemediği anlatım kusurlarını düzeltmesine olanak sağlar. Metindeki lafzî fazlalıkların çıkarılması, anlamı zedeleyen kısımların sadeleştirilmesi, muğlak ifadelerin açıklığa kavuşturulması ve sözcük ile anlam arasındaki uyumsuzlukların giderilmesi gibi işlemleri içeren bu süreç; eserin hem doğruluğunu hem de estetik bütünlüğünü artıran tamamlayıcı bir aşama işlevi görür.⁷⁶

Bazı durumlarda tehzîb kavramı, *tahrîr* ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda tahrîr, “sözün fazlalıklardan arındırılması” veya “ifade kusurlarının giderilerek metnin daha mükemmel hâle getirilmesi” olarak tanımlanabilir.⁷⁷ Belâgat alanında ihtisâr faaliyetinde bulunan bazı âlimler, telif gerekçeleri arasında tehzîb unsuruna da açıkça atıf yapmışlardır. Örneğin, Râzî, “Tehzîb ile birlikte tertîbe de riayet ettim.”⁷⁸ ifadesiyle, yalnızca metni lafzî fazlalıklardan arındırmakla kalmayıp aynı zamanda içerik sıralamasını da gözettiğini beyan eder. Kazvînî ise, “Muhtasarın tahkik ve tehzîbi hususunda elimden gelen çabayı gösterdim.”⁷⁹ diyerek, haşiv (gereksiz tekrar), tatvîl (aşırı uzatma) ve ta’kîd (kapalı anlatım) gibi üslup kusurlarından uzak, özlü ve açık bir metin oluşturma yönündeki titizliğini vurgular. Benzer şekilde, Bedreddîn b. Mâlik de eserini “güzel bir tehzîb”⁸⁰ ile yazdığını belirterek, metni anlaşılır ve derli toplu bir hâle getirme kaygısını ortaya koyar.

Anlam bakımından tehzîb ile örtüşen kavramlardan biri de *tenkîh*’tir.⁸¹ Tenkîh, “anlam açıklığını koruyarak ifadenin kısaltılması”,⁸² “haşiv ve tatvîlden arındırılmış

⁷⁴ “والاقتصار على بيان معانيه” Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 3.

⁷⁵ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005/1426), 144.

⁷⁶ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısırî İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîrû't-Taḥbîr (fî şinâ'ati's-şî'r ve'n-neşr ve beyâni i'câzi'l-Ḳur'ân)*, thk. Hifnî Muhammed Şeref, ts., 401.

⁷⁷ Kazvînî, *Telḥîşü'l-Miftâḥ*, 5.

⁷⁸ “راعى الترتيب مع التهذيب” Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 25.

⁷⁹ “ولم آل جهدا في تحقيقه وتهذيبه” Kazvînî, *Telḥîşü'l-Miftâḥ*, 6.

⁸⁰ “وحسن التهذيب” Bedreddin b. Malik, *el-Mişbâḥ*, 3.

⁸¹ “وتهذيبه أي تنقيحه” Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-, *el-Aṭvel*, 1, 152; Cevherî, *Tâcû'l-luga*, 1, 413.

⁸² Cürçânî, 67; el-Bosnevî, *Temhîsu't-Telḥîs*, 6.

özlü anlatım”⁸³ ve “kelimelerin titizlikle seçilip değersiz ifadelerin ayıklanması”⁸⁴ gibi anlamları ihtiva eder. Hasan Kâfi, bu bağlamda kaleme aldığı eserinde tenkîh sürecini bilinçli bir yöntem olarak uyguladığını açıkça belirtmiştir.⁸⁵

3.5. Tecrîd

Tecrîd, yeniden yapılandırma sürecinde, bir metnin süslü, dolaylı ve ayrıntılı ifadelerden arındırılması anlamına gelir. Bu kavram, özellikle lafzî genişlik ve anlatımda aşırılıktan kaçınılarak metnin özüne indirgenmesini hedefler. Bu bağlamda, İcî'nin muhtasar yazma gerekçelerinden biri de doğrudan tecrîd amacına yöneliktir. Nitekim İcî, eserinin mukaddimesinde vezirin, kendisinden Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı metnini süslü ve gereğinden fazla ayrıntıya kaçan ifadelerden arındırarak daha özlü ve işlevsel bir şekilde yeniden düzenlemesini talep ettiğini açıkça ifade eder.⁸⁶ Bu beyan, tecrîdin yalnızca bir estetik tercih değil, aynı zamanda öğretim kolaylığı ve anlam açıklığına dönük işlevsel bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır.

Tecrîd kavramına vurgu yapan müelliflerden biri de Kazvînî'dir. Kazvînî, tecrîdi doğrudan haşivin zıddı olarak konumlandırmakta ve asıl eserdeki gereksiz lafzî fazlalıklardan ancak bu yöntemle kurtulunabileceğini ifade etmektedir.⁸⁷ Böylece tecrîd, sadece biçimsel bir sadeleştirme değil, aynı zamanda ilmî içeriğin berraklaştırılması ve anlamın yoğunlaştırılması yönünde bir tercih olarak belirmektedir.

3.6. Tahrîr

Tahrîr, bir metnin içeriğinin ve yapısının eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutularak yeniden gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi sürecidir.⁸⁸ Bu süreç yalnızca mevcut metin üzerinde dil, anlam ve yapı bakımından düzeltmeler yapılmasını değil, aynı zamanda güvenilir kaynaklardan elde edilen unsurların metne entegre edilmesini de içerir. Böylece tahrîr, hem ilmî yeterliliği hem de anlatımın doğruluk, açıklık ve tutarlılık gibi niteliklerini geliştirmeyi amaçlayan çok boyutlu bir yeniden yapılandırma yöntemi olarak öne çıkar.

Bu yöntemi açıkça benimseyen müelliflerden biri Râzî'dir. Müellif, eserine dair değerlendirmesinde “tahrîr ile birlikte tahrîre riâyet ettim”⁸⁹ ifadesine yer vererek, metni hem içerik hem de yapı açısından titizlikle gözden geçirdiğini belirtmiştir. Benzer şekilde Teftâzânî de, metin üzerinde sürekli bir düzeltme ve iyileştirme süreci

⁸³ “تنقيح أئ: الإتيان به خالصا من الحشو والتطويل” Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafed-Desûkî, *Hâşiyetü't-Desûkî 'alâ Muhtaşarü'l-me'ânî*, thk. Abdülhamîd Hendâvî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 24.

⁸⁴ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'arîfin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ mühimmâtî't-te'ârîf*, thk. Abdü'l-Hâlık Servet (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1990/1410), 110.

⁸⁵ “وبعد التنقيح” Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6; Hasan Kâfi b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş* (Vahid Paşa, 1016), 6.

⁸⁶ “و تجريدها عن فضفاض عباراته” İcî, *el-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye*, 109.

⁸⁷ “مُنْقَرًا إِلَى الإيضاح والتجريد” Kazvînî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

⁸⁸ Ahmed Muhtâr 'Abdül-Hamîd 'Umar, *Mu'cemü'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âşıra*, 1, 468.

⁸⁹ “راعيت... التحريز مع التَّقرير” Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, 25.

yürüttüğünü “Her satırı tahrîr etmeye devam ettim”⁹⁰ ifadesiyle ortaya koymuştur. Bu örnekler, tahrîr faaliyetinin klasik metinlerde yalnızca tashih değil, aynı zamanda ilmî tasnif ve metinsel arındırma gibi daha kapsamlı hedeflere yönelik gerçekleştirildiğini göstermektedir.

3.7. Zabt

Zabt, sözlükte “bir şeyi sıkıca muhafaza etmek” anlamına gelirken, terim olarak dağınık bilgilerin düzenli biçimde derlenmesini ifade eder.⁹¹ Bu yöntemi kullanan müelliflerden biri İbnü’z-Zemlekânî’dir. O, eserini telif gerekçesini “Savruk ve dağınık hâlde bulunan bilgileri zapt ettim”⁹² ifadesiyle açıklamış; böylece belâgat literatürünü toparlayıcı bir yaklaşımla yeniden yapılandırıldığını ortaya koymuştur.

3.8. Temhîs

Temhîs kavramı, sözlükte “arındırma, sadeleştirme, saf hâle getirme”⁹³ gibi anlamlar taşır. Belâgat literatüründe ise temhîs, yalnızca lafzî bir kısaltma değil, aynı zamanda metindeki hata, fazlalık veya gereksiz unsurların titizlikle ayıklanarak içeriğin daha berrak, özlü ve ilmî bakımdan tutarlı bir biçime kavuşturulması anlamına gelir. Bu çerçevede temhîs, hem içerik hem de ifade bakımından metni olgunlaştırmayı hedefleyen kapsamlı bir düzenleme sürecidir. Bu yöntemi uygulayan müelliflerden biri olan Hasan Kâfî (öl. 1024/1615), bu yaklaşımını doğrudan eser başlığına yansıtarak çalışmasına *Temhîşü’t-Telhîş* ismini vermiştir.⁹⁴ Böylece Kâfî, yalnızca bir ihtisâr gerçekleştirmekle kalmamış; aynı zamanda metni ilmî ve estetik bakımdan daha rafine hâle getirmeyi de amaçlamıştır.

4. Bilgi Derleme ve Zenginleştirme

4.1. Cem’

Cem’, iki ya da daha fazla unsuru aynı tür altında bir araya getirme anlamına gelir⁹⁵ ve ihtisâr telifinin önemli gerekçelerinden biri olarak öne çıkar. Bu doğrultuda, Râzî’nin muhtasar telifindeki temel amaçlarından biri de farklı görüşleri aklî esaslara dayalı biçimde bir araya getirmektir.⁹⁶

⁹⁰ “وأحرر كل سطر منه” Teftâzânî, *Muhtaşarü’l-me’ânî*, 4.

⁹¹ “ضبط الشيء حفظه بالحزم” Râzî, *Muhtârü’s-Şihâh*, 182; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, 19, 439.

⁹² “وضبط جوامحه وطواره” İbnü’z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî ‘İlmi’l-Beyân*, 30.

⁹³ İbn Manzûr, “Lisânü’l-‘Arab”, 7, 90; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, 18, 156-157; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, thk. Muhammed ‘İvaz Mur’ib (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, 2001), 4, 160. Temhîs, bir şeyin bağlı olduğu veya ilişki içerisinde bulunduğu unsurdan ayrılarak ortaya konulması anlamında kullanılır.” Ebû’l-Bekâ Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş – Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 697.

⁹⁴ Hasan Kâfî b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu’t-Telhîş* (Vahid Paşa, 1016), 2.

⁹⁵ “وهو أن تخل شيئين فصاعدا في نوع واحد” Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, thk. Naîm Zarzûr (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1987/1407), 425; Murat Bahar, *Fezleketü’l-Kur’ân Yeni Bir Kur’ân İlminin Tespiti ve İnşası* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2025), 23-30.

⁹⁶ “وجمعت متفرقات الكلم في الضوابط العقلية” Râzî, *Nihâyetü’l-icâz*, 25. Nasrullah Hacımüftüoğlu’na göre Râzî, Cürçânî’nin *Delâil* ve *Esrâr*’ının yanısıra birçok kişi ve eserden istifade etmiştir. Bunlar arasında Vatvât (ö. 573/1177)’ın *Hadâ’i’ku’s-sihr fî dekhâ’iki’s-şî’ri*; Zemahşerî’nin *el-Keşşâfı*; Rummânî (ö. 384/994)’nin

Bu yöntemi sistemli biçimde kullanan müelliflerden biri de İbnü'z-Zemlekânî'dir. *Tibyân* adlı eserinde sadece Cürcânî'nin *Delâ'il*'inden değil, Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ı, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'ü, İbn Münkız'ın (öl. 584/1188) *el-Bedî' fî Nakdi's-Şi'r*'i ve İbnü'l-Esîr (öl. 637/1239) gibi birçok âlimin metinlerinden de yararlanmışır.⁹⁷ Ancak İbnü'z-Zemlekânî, bu derlemeci yönelimine rağmen asıl hedefinin Cürcânî'nin kurallarını sistemli bir şekilde toplamak olduğunu açıkça belirtmiştir.⁹⁸

Benzer biçimde, Bedruddîn b. Mâlik'in *el-Misbâh fî İhtisâri'l-Miftâh* adlı çalışması da doğrudan belirtilmese de, Cürcânî'nin *Esrârü'l-belâga* ve Rummânî'nin *en-Nüket fî İcâzi'l-Kur'ân* adlı eserlerine yapılan dolaylı göndermeler yoluyla bu kaynaklardan beslendiğini göstermektedir.⁹⁹ Bu durum, söz konusu muhtasarın yalnızca Sekkâkî'ye değil, daha geniş bir geleneksel birikime dayalı olarak kaleme alındığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁰

Cem' anlayışıyla eser telif eden bir diğer müellif ise Kirmastî'dir. O, belâgat ilminin kaidelerini daha önceki eserlerin parça parça ele aldığı hususları sistematik biçimde bir araya getirerek, yalnızca bilgi derlemeyi değil, aynı zamanda tertîbî bir bütünlük kurmayı da hedeflemiştir.¹⁰¹

4.2. Ziyâde – Damm – İdâfe

Muhtasar telifinde bilgi zenginleştirmenin temel yollarından biri, asıl metinde yer almayan bazı unsurların metne eklenmesi anlamına gelen *ziyâde* yöntemidir. Bu tür katkılar, hem ilmî kapsamı genişletmeyi hem de muhtemel eksiklikleri gidermeyi hedefler. Bu yönleme açıkça başvuran müelliflerden biri olan Kazvî'nî, şu ifadesiyle katkılarının özgünlüğünü vurgular: “Bu muhtasara, ne açıkça ne de işaretle başka eserlerde bulunmayan zevâidi ilave ettim.”¹⁰² Bedruddîn b. Mâlik ise bu tür bir uygulamayı doğrudan belirtmemekle birlikte, Arslan'a göre onun *bedî'* ilmine dair yaptığı katkılar, metnin belirli bir eserin özeti olmanın ötesinde, özgün bir yapı arz

en-Nüket fî icâzi'l-Kur'ân'ı ile *Me'âni'l-hurûf*'u ile Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), Câhiz (ö. 255/869), İbn Cinnî (ö. 392/1002), Bâkılânî (ö. 403/1013), Sa'leb (ö. 291/904), Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796) vb. birçok âlimden ve eserinden istifade etmiştir. Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 12. Râzî'nin “aklî esaslara dayalı yorum” anlayışı, dilin aklileştirilmesi yönünde bir eğilimi de yansıtır. Bu yaklaşım, Mu'tezilî düşüncede görülen rasyonel yorum geleneğiyle benzerlik taşımakta olup Sekkâkî tarafından bu yönüyle eleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Çöklü, “Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâilerden Fahreddin er-Râzî'ye Kadar)”, *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2023), 22-44.

⁹⁷ İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'Ilmî'l Beyân*, 16.

⁹⁸ “جمع مقاصده وقواعده” İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'Ilmî'l Beyân*, 30.

⁹⁹ Mehmet Sıddık Özalp, “Bedruddîn b. Malik'in el-Misbâh Fî İhtisâri'l-Miftâh Eserinin Dîbâcesi Özelinde Ber'atu'l-İstihlâl Sanatı İncelemesi”, *Tetkik*, (17 Ekim 2023), 120.

¹⁰⁰ Arslan, “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği”, 243-244.

¹⁰¹ “أن يجمع قواعد علمي البلاغة على وجه لم تحط بها غيره” Cemâleddin Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî Kirmastî, *et-Tebayün fî'l-me'âni ve'l-beyân* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 02780), 4.

¹⁰² “وأضفت إلى ذلك ... زوائد لم أظفر في كلام أحد بالتصريح بها ولا الإشارة إليها” Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

ettiğini göstermektedir.¹⁰³ Nitekim belâgat ilminin *me‘ânî*, *beyân* ve *bedî‘* şeklindeki üçlü tasnifi, ilk kez bu eserde belirgin bir sistematik içinde ortaya konulmuştur.¹⁰⁴

Muhtasara yeni içerikler ekleyen diğer müellifler arasında Kirmânî (öl. 786/1384), Erzurumlu Lütfullah Efendi ve Süyûtî öne çıkar. Kirmânî, İcî'nin *Telhîş* adlı eserine çeşitli hatırlatmalar ve faydalı katkılar sunduğunu belirtir.¹⁰⁵ Lütfullah Efendi ise, "Talebenin başarıya ulaşmasını sağlayacak ek faydaları artırdım"¹⁰⁶ ifadesiyle yaptığı eklemelerin bilinçli ve öğretici yönüne dikkat çeker. Süyûtî de benzer şekilde, bazı faydalı bilgileri muhtasarına dahil ettiğini, bu eklemelerin bir kısmının açıklayıcı, bir kısmının ise eleştirel içerik taşıdığını açıkça ifade eder.¹⁰⁷

Bu kapsamda öne çıkan terimlerden biri de "dammü'l-ferâid"dir. *Ferâid* kelimesi, "eşi bulunmaz kıymetli unsurlar" anlamına gelmekte olup yüksek fesahat ve özgünlük içeren ifadeleri tanımlar.¹⁰⁸ Zemlekânî, zihnî ve beyânî yeterliliği ölçüsünde bu tür seçkin ifadeleri eserine dahil edeceğini belirtirken;¹⁰⁹ Teftâzânî, "Eserin ferîde hazinelerini kolayca erişilecek şekilde ortaya koydum"¹¹⁰ ifadesiyle bu yaklaşımı teyit eder. Benzer biçimde, Süyûtî de hocası el-Kâfiyecî'ye ait bazı araştırmaları muhtasarına eklediğini beyan ederek ilmî katkılarını vurgular.¹¹¹

Muhtasar müelliflerinin içerik eklemesi bağlamında kullandığı bir diğer kavram ise *idâfe*dir. Kazvî'nî, bu terimi kullanarak, kimi belâgat âlimlerinin eserlerinde rastladığı faydalı bilgileri muhtasarına ilave ettiğini ifade etmektedir.¹¹² Böylece *idâfe*, yalnızca lafzî bir ilişki değil, aynı zamanda içerik temelli bir bilgi zenginleştirme yöntemi olarak işlev kazanır.

4.3. Müstasfâ - Müntehab

Muhtasar müelliflerinin temel hedeflerinden biri, mevcut ilmî miras içerisinde öne çıkan unsurları seçerek bunları sistemli ve özet bir biçimde sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda bazı müellifler, eserlerinde *müstasfâ* ve *müntehab* gibi kavramlara başvurarak derleme ve seçme faaliyetini öne çıkarırlar. Nitekim Hasan Kâfî, ihtisarından söz ederken, "*Telhîş'ten, belâgat ilminin temel prensiplerini ve bu ilimden elde edilmesi hedeflenen ilmî faydaları, en sade ve en anlaşılır örnekler aracılığıyla seçerek özetlemeye çalıştım*" ifadesini kullanmış; bu yaklaşımı tanımlamak üzere

¹⁰³ Arslan, "Belâgat İlminde İhtisar Geleneği", 252-258.

¹⁰⁴ Eşref Altaş (ed.), *İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî* (Ankara, Üsküdar, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; İSAM Yayınları, 2017), 591.

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Âlî el-Kirmânî, *Tahkîku'l-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye*, thk. Ali b. Dahîlillâh el-Avî (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-Hikem, 1424), 1/33.

¹⁰⁶ "زدت فيه من زوائد الفوائد ما يريد الطالب الفلاح" Lutfullah b. Muhammed el-Erzurûmî el-Hanefî, *Mulahhaş-u Telhîşü'l-Miftâh* (Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 297/4), 82.

¹⁰⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hallü'l-Ukûd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 01049-002), 29, 37.

¹⁰⁸ Matlûb, *Mu'cemü'l-Mustalahâtü'l-Belâgiyye*, 3, 103-104.

¹⁰⁹ "مع فرائد سمح بها خاطر" İbnü'z-Zemlekânî, *et-Tibyân fî 'Ilmi'l Beyân*, 30.

¹¹⁰ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 4.

¹¹¹ "وَفِيهِ أَبْحَاثٌ مُهِمَّةٌ تَجِي ... عَنْ شَيْخِنَا الْعَلَمَةِ الْكَافِي" Süyûtî, *Ukûdü'l-cümân*, 29.

¹¹² "وأضفت إلى ذلك فوائد عثرت في بعض كتب القوم عليها" Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

müstasfâ (özleştirilmiş) tabirini tercih etmiştir.¹¹³ Benzer şekilde, Kirmastî'yi muhtasar bir eser telif etmeye sevk eden saikler arasında, belâgat ilminin esaslarını ayıklayarak sistematik biçimde sunma arzusu da yer alır. Nitekim bu yönelimi yansıtmak üzere eserine *Müntehab* (seçilmiş) adını vermesi,¹¹⁴ tercih edilen içeriklerin yalnızca özetlenmekle kalmayıp, aynı zamanda ilmî değer açısından süzülerek seçildiğini de ima etmektedir.

5. Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar

5.1. Teysîr / Teshîl - Takrîb

Muhtasar türü eserler, günümüzde “teysîrât” (kolaylaştırmalar) başlığı altında değerlendirilebilecek çalışmalar arasında yer almakta;¹¹⁵ özellikle eğitim sürecini destekleyici nitelikleriyle öne çıkmaktadır. Bu çerçevede müelliflerin telif sürecinde başvurduğu kavramlardan biri *teshîl* (kolaylaştırma) olup, metnin öğrenci tarafından daha kolay anlaşılmasına yönelik bir gayeyi ifade eder. Bu bağlamda Kazvî'nî, eserini “öğrencilerin anlamasını kolaylaştırmak amacıyla”¹¹⁶ kaleme aldığını açıkça belirtmektedir. Benzer biçimde, Bedreddîn b. Mâlik de, “çoğu muhtasar eserde rastlanan kapalılığa yol açacak derecede aşırı bir özetlemeye gitmeyeceğini”¹¹⁷ ifade ederek kolaylaştırmayı merkeze alan bir tutum sergiler. Bu yaklaşımı benimseyen bir diğer isim Îcî'dir.¹¹⁸

Öğrenci merkezli kolaylaştırma amacını güden müelliflerden biri de Hasan Kâfî'dir.¹¹⁹ Aynı tutum Aydınî'de de görülmekte olup, o da eserini “öğrenciyi zorluğa sevk edecek unsurlardan arındırılmış şekilde”¹²⁰ kaleme aldığını belirtir. Bu çizgide hareket eden bir başka müellif olan Kirmastî, muhtasarını, başlangıç düzeyindeki öğrencilerin daha kolay anlayabilmesi amacıyla yalnızca kurallara odaklanarak ve delil ya da örnek sunmaksızın kaleme aldığını ifade eder. Ayrıca eserinin başka bir kaynağa ihtiyaç bırakmayacak nitelikte olduğunu ve ilmî fazilet bakımından yüksek bir seviyeye ulaştığını da vurgular.¹²¹ Aynı şekilde, Teftâzânî de teshîl amacıyla muhtasar kaleme alanlar arasındadır. Ona göre, ilim tahsiline yönelenlerin marifet ışığını kavrama gayretleri zamanla zayıflamış, derin anlamları keşfetme azimleri ise gevşemiştir.¹²² Bu

¹¹³ “استصفيته منه ما هو المقصود من أصول القواعد ومحصول الفوائد بإيراد أساهل الأمثلة وأوضحها” Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6.

¹¹⁴ Aktaş, *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 47, 120.

¹¹⁵ Zencânî, *Mi'yârü'n-nüzzâr*, 1, 3.

¹¹⁶ Kazvî'nî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

¹¹⁷ “ولا بالتضييق على معانيه غموض أكثر المختصرات” Bedreddin b. Malik, *el-Mişbâh*, 3. Nitekim Arslan, onun yaptığı bir kısım kolaylaştırmalara işaret eder. Daha detaylı bilgi için bkz. Arslan, “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği”, 258-263.

¹¹⁸ Îcî, *el-Fevâ'idü'l-Ğıyâsiyye*, 110.

¹¹⁹ “إيراد أساهل الأمثلة وأوضحها” Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6; Hasan Kâfî b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş* (Vahid Paşa, 1016), 6.

¹²⁰ “خالصة عن المهالك” Hamza b. Turgûd Aydınî, *el-Mesâlik* (Millî Kütüphane, Millî Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 6133/2), 51.

¹²¹ Kirmastî, *el-Muhtâr* (Ayasofya, 04415-001), 2.

¹²² “لما شاهدوا من أن المحصلين قد تقاصرت همهم عن استطلاع طوابع أنواره، وتقاعدت عزائمهم عن استكشاف خبئات أسرار” Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 3.

çerçevede teshîl, sadece bir anlatım kolaylığı değil, aynı zamanda zihinsel engelleri kaldırmaya yönelik bir öğretim stratejisidir.

Teshîl kavramına paralel şekilde kullanılan bir diğer ifade ise *takrîb*’tir. Bu kavram, öğrenmeyi kolaylaştırmak amacıyla soyut bilgilerin yaklaştırılarak sunulmasını ifade eder. Takrîb terimini bu anlamda doğrudan kullanan müelliflerden biri de yine Kazvînî’dir.¹²³

5.2. İzah

İzâh, lafzî ya da mânevî düzeyde ortaya çıkan kapalılığın, metnin devamında yapılan açıklamalarla giderilmesi sürecidir. Başka bir ifadeyle, izâh; ilk bakışta anlamca belirsizlik içeren bir ifadenin, ardından gelen açıklayıcı unsurlarla açıklığa kavuşturulmasıdır.¹²⁴ Bu yöntem, yalnızca anlamı berraklaştırmakla kalmaz; aynı zamanda okuyucunun zihnî takibini kolaylaştırarak metnin öğretici işlevini de güçlendirir.

Bu çerçevede Kazvînî, muhtasar telif etme gerekçeleri arasında asıl metnin izaha muhtaç oluşunu açıkça zikretmiştir.¹²⁵ Bu durum, muhtasarların sadece özetleme amacı taşımadığını; aynı zamanda şerh türüne¹²⁶ yakın bir açıklama çabasını da içerdiğini göstermektedir. Nitekim muhtasarlar, kimi zaman öğretim kolaylığı sağlamak amacıyla yalnızca kısa değil, aynı zamanda açıklayıcı metinler olarak da yapılandırılmıştır.

6. Telifin İkincil Sebepleri

6.1. Tesmiye

Muhtasar müelliflerinin eser telif etme gerekçelerinden biri de “tesmiye”, yani terimlendirme faaliyetidir. Bu bağlamda müellifler, kimi zaman mevcut ıstılahları korurken kimi zaman da yeni terimler önerme, anlam değişiklikleri yapma ya da bazı kavramlara özgün tanımlar yükleme ihtiyacı duymuştur. Bu yönüyle muhtasarlar, sadece özetleme amacı taşıyan eserler olmanın ötesinde, ilmî terminolojinin yeniden inşasında aktif rol oynayan metinlerdir.

Bu yaklaşımın açık örneklerinden biri, Bedreddîn b. Mâlik’in tutumunda görülmektedir. Müellif, eserinde yer yer yeni ıstılahlar kullandığını, bazı mevcut terimlere farklı anlamlar yüklediğini ve belirli kavramları yeniden adlandırdığını açıkça ifade etmiştir.¹²⁷ Nitekim Bedreddîn b. Mâlik, Sekkâkî’nin “ihâm” adını verdiği

¹²³ “تقريباً لتعاطيه” Kazvînî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

¹²⁴ “وهو أن يذكر المتكلم كلاماً في ظاهره ليس، ثم يوضحه في بقية كلامه” İbn Ebü'l-İsba', *Tahrîrû't-Taḥbîr*, 559-560.

¹²⁵ “مُفْتَقِرًا إِلَى الْإِيضَاحِ” Kazvînî, *Telhîşü'l-Miftâh*, 6.

¹²⁶ Şerh türünün karakteristik özellikleri için bk. Turan Bahşi, “Sabbân’ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (15 Mart 2024), 110.

¹²⁷ Arslan, “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği”, 263-264.

sanatı, “tevriye” olarak adlandırmayı tercih ederek,¹²⁸ hem kendi sistematîğini oluşturmuş hem de terminolojik tercihleriyle özgünlük ortaya koymuştur.

6.2. Telif Taleplerine Cevap

Muhtasar telifinin arkasındaki başlıca saiklerden biri, doğrudan okuyucuların ve öğrencilerin talepleridir. Bu doğrultuda kaleme alınan eserler, hem ilmî ihtiyaçlara cevap verme hem de pedagojik faydayı artırma açısından dikkate değerdir. Nitekim İcî, *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye* adlı eserini, dönemin veziri Gıyâseddîn Muhammed Reşîdüddîn'in (öl. 736/1335) talebi üzerine telif etmiş ve eseri ona ithaf etmiştir.¹²⁹ Benzer şekilde Hasan Kâfî de, dostlarının teşvikiyle Kazvînî'nin eserine yönelik bir ihtisâr çalışması gerçekleştirmiştir.¹³⁰

Telif taleplerine doğrudan karşılık veren bir diğer müellif Hızır b. Muhammed el-Amâsî'dir. Oğlu Yakub el-Vehbî ve bazı öğrenciler, İbnü'l-Hâcib'in nahiv ve sarf alanındaki ezber metinlerine benzer şekilde, belâgat kurallarını sistematik biçimde içeren ve ezberlenebilir yapıda bir metin talep etmişlerdir. Bu isteklere kayıtsız kalmayan el-Amâsî, *Unbûbu'l-Belâğa fî Yenbû'î'l-Fesâha* adlı eserini bu doğrultuda kaleme almıştır.¹³¹ Bu örnek, muhtasarların yalnızca teorik bilgi sunmakla kalmayıp, aynı zamanda ezbere dayalı öğretim süreçlerini destekleyen didaktik araçlar olarak da tasarlandığını göstermektedir.

Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel* adlı eseri de, gelen yoğun talepler üzerine ihtisâr edilmiştir. Müellif, pek çok fazilet sahibi ve zeki şahsiyetin, bu eserin yalnızca anlam yönünden açıklanarak daha özlü bir biçime getirilmesi yönündeki taleplerine şahit olduğunu belirtir. Zira öğrencilerin büyük kısmı, eserin yaydığı ilmî nurları kavrayamamakta; içerdiği derin anlamları ve incelikli yönleri keşfetmekte zorlanmaktadır. Bu tespitin ardından Teftâzânî, söz konusu talepleri dikkate alarak, açıklayıcı mahiyette ve özgün ifadelerle zenginleştirilmiş bir muhtasar kaleme aldığını ifade eder.¹³² Bu örnek, muhtasar telifinin yalnızca şahsî bir tercih değil, aynı zamanda sosyal, pedagojik ve ilmî bir zorunluluk olarak da ortaya çıktığını göstermektedir.

6.3. Teşvîk

Muhtasar eser telifinin ardında yatan gerekçelerden biri de öğrencilerde gözlemlenen ilmî isteksizliktir. Bu duruma dikkat çeken müelliflerden biri olan Kirmastî, öğrencilerin ilmî meselelere yönelik derinlemesine inceleme ve araştırma

¹²⁸ Sekkâkî, “ومنه الإيهام، وهو أن يكون اللفظ استعمالان قريب وبعيد فيذكر لإيهام القريب في الحال على أن يظهر إن المراد به البعيد” *Miftâhu'l-ulûm*, 1, 427. “التورية : وهي أن يكون اللفظ معنيان : قريب وبعيد فتذكره موهما إرادة القريب وأنت تريد “ *Bedreddin b. Malik, el-Mişbâh*, 260; Arslan, “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği”, 264.

¹²⁹ İcî, *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye*, 109-110.

¹³⁰ “فبالتماس بعض الأكياس” Bosnevî, *Temhîşu't-Telhîş*, 6.

¹³¹ Hızır b. Muhammed el-Amâsî, “Unbûbu'l-belâğa fî yenbû'î'l-feşâha”, *Menûfiye Arap Dili Fakültesi Dergisi* 36 (2021/1443), 35, 51-52.

¹³² Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 2-3.

arzusundan yoksun olduklarını belirterek, muhtasar telif etme gerekçelerinden birinin bu zaafi telafi etme çabası olduğunu ifade etmektedir.¹³³

6.4. Risâle Yazma

Bazı muhtasar müelliflerinin amacı, hacim bakımından sınırlı fakat içerik açısından yoğun bir risâle ortaya koymaktır. Bu yaklaşımın örneklerinden biri, Rûmî'nin *Telhîsü't-Telhîs* adlı eserinde görülür. Rûmî, eserinin mukaddimesinde "Bu, bir giriş, üç ana bölüm ve bir sonuçtan oluşan bir risaledir"¹³⁴ diyerek hem eserin yapısal planını hem de telif niyetini açıkça ortaya koymaktadır.

6.5. Islah

Muhtasar müelliflerinin telif sırasında güttükleri hedeflerden biri de ıslâh, yani mevcut metinlerdeki eksikliklerin ve hataların düzeltilmesidir. Bu hususu vurgulayan isimlerden biri olan Süyûtî, bazı unsurların eleştiriye açık olduğunu ve bunların tashih edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹³⁵ Bu yaklaşım, muhtasarların sadece özetleme değil, aynı zamanda metinsel iyileştirme amacıyla da kaleme alındığını göstermektedir.

6.6. İ'tirâz

Muhtasar telifindeki diğer önemli hedeflerden biri de i'tirâz, yani önceki eserlere yönelik eleştirel yaklaşım geliştirme ve karşı görüş ortaya koyma çabasıdır. Bu yöndeki niyetini açıkça ifade eden müelliflerden biri yine Süyûtî'dir. Müellif, kaleme aldığı eserin bir kısmının doğrudan i'tirâz içerdiğini, diğer kısmının ise i'tirâz niteliği taşımayan faydalı eklemelerden oluştuğunu beyan etmektedir.¹³⁶ Bu açıklama, muhtasarların aynı zamanda ilmî eleştiri geleneği içerisinde üretildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

13. ve 19. yüzyıllar arasında, özellikle ihtisâr türünde çok sayıda belâgat eseri kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, bu dönem bazı araştırmacılar tarafından "ilmî durgunluk" çağı olarak değerlendirilmiş; bu çerçevede belâgat muhtasarları da çoğunlukla yalnızca özetleme veya sadeleştirme amacı taşıyan ikincil metinler şeklinde nitelendirilmiştir. Şevkî Dayf başta olmak üzere bazı araştırmacılar, bu eserleri özgünlükten uzak, kural tekrarı yapan ve ilmî katkıdan yoksun çalışmalar olarak görmüştür. Bu görüşlere göre klasik dönem muhtasar faaliyetleri, yeni bilgi üretme yerine mevcut birikimi sınıflandırmakla yetinmiştir.

Oysa bu çalışma, klasik dönem belâgat muhtasarlarının yalnızca özetleyici metinler olmadığını; aksine ilmî, pedagojik ve sistematik gerekçelere dayanan çok

¹³³ "لقلة اهتمام الطالب بتحصيل تحقيق المطالب" Aktaş, *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 47, 120.

¹³⁴ "فهذه رسالة على مقدمة ومقاصد ثلاثة وخاتمة" Pervîz Abdullah Efendi, *Telhîşu't-Telhîş* (Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5483/1).

¹³⁵ "مَا يَنْبَغُ إِصْلَاحَ لِمَا يُنْتَقَدُ ... وَذِكْرَ أَشْيَاءَ لَهَا يُعْتَمَدُ" / Bu katkılar, hem eleştirilen yönleri düzeltmek, hem de güvenilir bilgilere işaret etmek amacı taşır." Süyûtî, *Ukûdül-cümân*, 29.

¹³⁶ Süyûtî, *Hallül-'Ukûd* (Yeni Cami, 01049-002), 37.

yönlü bir telif süreciyle vücuda getirildiğini ortaya koymuştur. Cürcânî, Sekkâkî ve Kazvî'nin gibi müelliflerin eserleri üzerine kaleme alınan muhtasarların mukaddimeleri esas alınarak yapılan incelemede; bu metinlerin haşiv, ta'kîd ve tatvîl gibi anlatım kusurlarını giderme, tertîb ve tehzîb ile metni düzenleme, cem', ziyâde, damm ve idâfe gibi yollarla içeriği zenginleştirme ve teshîl, takrîb, izâh gibi tekniklerle öğrenimi kolaylaştırma hedeflerine yöneldiği belirlenmiştir. Ayrıca, tesmiye, telif taleplerine cevap, ıslah ve i'tirâz gibi ikincil saiklerin de telif sürecinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

İhtisâr faaliyetinin kavramsal ve yöntemsel temelleri; telhîs, ihtisâr, iktisâr, tehzîb, tenkîh, tecrîd, tahrîr, zabt ve temhîs gibi yöntemler üzerinden yapılandırılmıştır. Bu yöntemler yalnızca kısaltmayı değil, anlatımın sadeleştirilmesini, gereksiz unsurların ayıklanmasını, anlamın derinleştirilmesini ve ilmî bütünlüğün korunmasını da mümkün kılmaktadır. Böylece belâgat muhtasarları, dönemlerinin ilmî ihtiyaçlarına sistematik ve özgün katkılar sunan metinler olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Sonuç olarak, elde edilen bulgular, klasik belâgat muhtasarlarının özgünlükten yoksun olduğu yönündeki eleştirilerin genellenemeyeceğini göstermektedir. Bu eserler, hem önceki ilmî birikimi özlü biçimde aktarmış hem de yöntem ve içerik bakımından özgün katkılar sunarak belâgat ilminin gelişimine ivme kazandırmıştır. Bu yönüyle ihtisâr geleneği, İslam düşünce tarihinde yalnızca bir özetleme faaliyeti değil, bilgi üretimi, yeniden inşa ve anlam yoğunlaştırma süreci olarak değerlendirilmelidir. Ulaşılan sonuçlar, hadis usûlü,¹³⁷ fıkıh,¹³⁸ tefsir¹³⁹ gibi Temel İslam Bilimleri alanlarındaki muhtasar literatürü üzerine yapılan araştırmalarla da örtüşmektedir. Belâgat muhtasarları bu alanlardaki eserlerle yöntemsel ortaklıklar taşımakta; özgünlük, sistematiklik ve pedagojik katkılar sunmaktadır.

Gelecek çalışmalar için, yalnızca mukaddimelere değil, muhtasar metinlerin tamamına odaklanan analizlerin gerçekleştirilmesi; böylece içerik, yöntem ve pedagojik hedefler bakımından farklılıkların daha ayrıntılı biçimde ortaya konması önerilmektedir. Bu tür kapsamlı çalışmalar, ihtisâr geleneğinin klasik dönemdeki ilmî dinamizmini ve tarihsel dönüşümünü daha sağlıklı biçimde anlamaya katkı sağlayacaktır.

¹³⁷ Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği", 31-72; Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisâr Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i", *TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2016), 49-59.

¹³⁸ Öztürk, "İslam Hukukunda Telif Yöntemi ve Türü Olarak İhtisar ve Muhtasarlar", 1482-1501.

¹³⁹ Şahin Güven, "Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Eylül 2010), 43-66.

Kaynakça

- Ahmed Muhtâr ‘Abdûl-Ḥamîd ‘Umar. *Mu’cemü’l-Luġati’l-‘Arabiyyeti’l-Mu’âşıra*. 4 Cilt. Âlemü’l-Kütüb, 2008/1429.
- Aktaş, Sahip. *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî’nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Altaş, Eşref (ed.). *İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. Ankara, Üsküdar, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; İSAM Yayınları, Birinci basım., 2017.
- Arslan, Hüseyin. “Belâgat İlminde İhtisar Geleneği: el-Mısbâh fi’htisârî’l-Miftâh Örneği”. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (30 Aralık 2023), 237-268. <https://doi.org/10.33460/beuifd.1369504>
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku’l-luġaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selîm. Dâru’l-‘İlm ve’s-Sekâfe, ts.
- Avcı, Fatih. “Fakihlerin Nasslardaki Makâsıdı Tespiti ve Bunun Furû-u Fıkha Yansımaları (Şahitlik Örneği)”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (27 Haziran 2025), 190-212. <https://doi.org/10.34085/buifd.1634432>
- Bahar, Murat. *Fezleketü’l-Kur’ân Yeni Bir Kur’ân İlminin Tespiti ve İnşası*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2025.
- Bahşi, Turan. “Sabbân’ın Nahiv Terimlerine Yaklaşımı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (15 Mart 2024), 94-118. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1398403>
- Bedreddin b. Malik. *el-Mısbâh fi’l-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedî’*. Mektebetü’l-Âdâb, 1989/1409.
- Bosnevî, Hasan Kâfi b Turhan b Dâvud el-Akhisârî. *Temhîşu’t-Telhîş*. 74 yk., 19 st.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh Tâcü’l-luġa ve şihâhu’l-‘Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm lil-Melâyîn, 4. Basım, 1987/1407.
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta’rifât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1403 1983.
- Çöklü, Ramazan. “Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu’tezilî ve Eş’arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Haziran 2023), 79-96. <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1271017>
- Çöklü, Ramazan. “Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlü Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği”. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.7513519>
- Çöklü, Ramazan. “Mu’tezilî ve Eş’arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî’ye Kadar)”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2023), 22-44. <https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1309936>
- Demirbaş, Servet. “Hatip Kazvini’nin Beyan İlmi Bağlamında Sekkâki Eleştirisi”. *Ebu Yakup Sekkâkî’nin Gramer ve Belagat Anlayışı*. ed. Tahsin Yurttaş - Abdullah Hacıbekiroğlu. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiyetü’t-Desûkî ‘alâ Muhtaşarü’l-me’ânî*. thk. Abdülhamîd Hendâvî. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Durmuş, İsmail. “Meânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Durmuş, İsmail. "Sekkâkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *el-Aṭvel*. thk. Abdülhamîd Hendâvî. 2 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Temmuz 2023), 31-72. <https://doi.org/10.20519/divan.1181149>
- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisâr Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i". *TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2016), 49-59.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Mişbâhu'l-münîr fî ğarîbî's-Şerhi'l-kebîr*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Ķâmûsü'l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005/1426.
- Görgün, Tahsin. "İCİ, Adudüddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Güven, Şahin. "Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Eylül 2010), 43-66. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344170>
- Hamza b. Turgûd Aydınî. *el-Mesâlik*. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 6133/2, [49b-75b] y. ;
- Hasan Kâfî b. Turhan b. Dâvud el-Akhisârî el-Bosnevî. *Temḥîşu't-Telḥîş*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1016, 74 yk., 19 st.
- Hızır b. Muhammed el-Amâsî. "Unbûbu'l-belâğa fî yenbû'i'l-feşâḥa". *Menûfiye Arap Dili Fakültesi Dergisi* 36 (2021/1443), 29-91.
- İbn Ebû'l-İsba', Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısırî. *Tahrîrû't-Taḥbîr (fî şinâ'ati's-şî'r ve'n-neşr ve beyânî i'câzi'l-Ķur'ân)*. thk. Hifnî Muhammed Şeref, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdir, 3. Basım, 1993/1412.
- İbnü'z-Zemlekânî, Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Abdülkerîm. *et-Tibyân fî 'İlmi'l Beyân el-Muṭlî' 'Alâ İ'câzi'l-Kur'ân*. Bağdad: Matba'atü'l-Ânî, 1964/1383.
- Îcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Fevâ'idü'l-Ķiyâsiyye*. thk. Âşık Hüseyin. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Misrî, Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî, 1991/1412.
- Îcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Medḥal fî 'ilmi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, ts.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfî. *Telḥîşü'l-Miftâḥ*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, 2010/1431.

- Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *el-İzâh*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003/1423.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ. *el-Küllîyyât*. thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *Tahkîku'l-Fevâ'idî'l-Gıyâsiyye*. thk. Ali b. Dahîlillah el-Avfi. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-Hikem, 1424.
- Kirmastî, Cemâleddin Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî. *el-Muhtâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 04415-001, 1-40 yk., 15 st.
- Kirmastî, Cemâleddin Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî. *et-Tebyîn fi'l-me'ânî ve'l-beyân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 02780, 96 yk., 23 st.
- Lutfullah b. Muhammed el-Erzurûmî el-Haneffî. *Mulahhas-u Telhîşi'l-Miftâh*. Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 297/4, 81b-98a yk., 17 st.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemül-Muştalahâtî'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ*. 3 Cilt. Beyrut/Lübnan: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2006/1427.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd. *el-Müveşşah*, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürreûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâtî't-te'ârif*. thk. Abdül-Hâlık Servet. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1990/1410.
- Olçun, Muhammed Mahmut. "Cürcanlı Üç Edîbin Klasik Arap Edebiyatına Katkıları". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (15 Haziran 2021), 48-68. <https://doi.org/10.47948/efad.860250>
- Özalp, Mehmet Sıddık. "Bedruddîn b. Malik'in el-Misbâh Fî İhtisârî'l-Miftâh Eserinin Dîbâcesi Özeline Berâ'atu'l-İstihlâl Sanatı İncelemesi". *Tetkik*, 109-125. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1300067>
- Öztürk, Ali. "İslam Hukukunda Telif Yöntemi ve Türü Olarak İhtisar ve Muhtasarlar". *Turkish Academic Research Review* 8/4 (Aralık 2023), 1482-1501. <https://doi.org/10.30622/tarr.1239794>
- Pervîz Abdullah Efendi. *Telhîşu't-Telhîş*. Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5483/1, 1-48 yk., st.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004/1424.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârü's-Şihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 5. Basım, 1999/1420.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Mecelletü'l-menâr*. 35 Cilt, ts.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-ülûm*. thk. Naîm Zarzûr. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987/1407.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hallü'l-Ukûd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 01049-002, 36-230 yk., 18 st.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Ukûdü'l-cûmân fi'l-me'ânî ve'l-beyân*. thk. Abdülhamîd Dahî. Kahire: Dâru'l-İmâm Müslim li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', 2012.
- Şevkî Dayf. *el-Belâga: Tetavvür ve târif*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 9. Basım, 1965.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Muhtaşarü'l-me'ânî*. 2 Cilt. Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, 2010/1431.
- Trablusî, Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-Ömerî et-. *Dürerü'l-ferâ'idî'l-müstahsene fî şerîhi Manzûmeti İbni's-Şihne*. thk. Süleyman Hüseyin el-'Umeyrât, 2018/1439.

- William Smyth. "[Belâgat] Ders Kitabı Hazırlamak". çev. Ömer Kara. *Journal of Islamic Research* 24/2 (2013), 108-117.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Daru'l-Hidâye, ts.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî. *Mulahhas-u Telhîşi'l-Miftâh*, ts.
- Zencânî, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb el-Hazrecî. *Mi'yârü'n-nüzzâr fî 'ulûmi'l-eş'âr*. thk. Muhammed Ali Rızk el-Hafâcî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l- Maârif, 1991.